

‘Memory ende hueghenisse’ Middeleeuwse memoriecultuur in een Hollands adelsdorp

Kees Kuiken en Aleid van Poelgeest

In de late Middeleeuwen werd in de dorpskerk van Koudekerk aan den Rijn (hierna: Koudekerk) viermaal ’s jaars ‘memorie en heugenis’ gedaan: op Allerzielen en op de eerste maandag na 7 januari, tweede Paasdag en tweede Pinksterdag.¹ Dit weten we uit de vijftiende-eeuwse boekhouding van het zogeheten pastoriefonds, waarvan de tweede auteur van deze bijdrage onlangs de transcriptie afrondde. Uit Hollandse dorpskerken zijn, voor zover nu bekend, in het algemeen weinig van dit soort necrologische teksten bewaard – om van de bijbehorende kunstwerken (zerken, epitafen en altaarstukken met portretten van de gememoreerde voorouders in gebed) nog maar te zwijgen.² Dit opstel analyseert de rol van de lokale en regionale adel in de herinnerings- en herdenkingscultuur in Koudekerk en de plaats van deze memoriecultuur in een lokale en translokale context.³

De Koudekerkse memorieboeken

Memorie- of zielmissen waren gebedsdiensten voor het zielenheil van jezelf, je overleden familieleden of je orde- of gildebroeders en/of -zusters. Bij deze missen hoorde een vast ritueel. Aan de vooravond van iemands memorie- of sterfday werd zijn of

¹ Nationaal Archief (NA), 's-Gravenhage, Archief Geestelijk Kantoor te Delft (AGKD), inv.nr. 606 (aanvragen als: toeg. 3.18.30, inv.nr. 201a), fol. 12v: ‘Dit zijn die ghene die haer ewijghe testament ghemaect hebben totter papelierker proven te Coudecerc, om deelachtich te weesen den dienst der heilige kercken. En int ghemeyn IIIIwarf ’t siaers, haer alte lude memory ende hueghenisse te doen, als Alte Zyelen Daghe des Manendachs na dertyenden dach, des Manendaghes na beloeken Paesken nede des manendaghes na beloeken Pinxter. Ende voer hen allen doen bidden ende noemen op den predicstoel als die prochypaep van staden is.’

² Behalve uit Koudekerk zijn voor zover nu bekend aparte memorieboeken bewaard uit Middelharnis, Poortugaal, Voorburg en Warmond. Uit Sloten (onder Amsterdam) en Wijk (bij Heusden) zijn registraties van zielmissen in misboeken bewaard. Al deze bronnen komen verderop nader aan de orde in de paragraaf ‘Koudekerk in context’.

³ De auteurs danken de leden van het *memoria*-overleg te Utrecht en dr. A. Janse te Leiden voor hun commentaar en suggesties en de heer P.M. de Baar van het Regionaal Archief Leiden voor zijn hulp bij de transcriptie. Dit opstel is opgedragen aan de *memoria perpetua* van dr. Th.P. van Zijl (1919-1996) en dr. D. van Tol (1925-2009).

haar naam 'genoemd op de preekstoel'. Het graf werd bezocht en veelal 'belicht' met kaarsen en er werd bij het graf gebeden. Op de dag zelf werd deze grafgang herhaald. Een en ander werd in veel Hollandse steden, kloosters en dorpen bijgehouden in een memorie- of zielboek, opgezet als een soort verjaardagskalender.⁴ In sommige kleine parochies werden memories bijgehouden achterin het misboek of *missale*, het boek waaruit de per dag wisselende liturgie van de mis op het altaar werd voorgelezen. Ze werden verzorgd door de pastoor, die daarvoor een contractuele vergoeding kreeg; door een privékapelaan of -vicaris, die in de regel door een familiestichting, een gilde of een vrome broederschap werd betaald; en in kloosterkerken natuurlijk door de monniken of nonnen.

Uit de parochie Koudekerk zijn twee laatmiddeleeuwse memorieregisters bewaard. Dit type teksten valt historiografisch gezien onder de 'necrologische bronnen'. Deze worden veelal verdeeld in twee groepen: liturgische lijsten (*necrologia*) en administratieve lijsten (*obituarie*).⁵ In de praktijk is dit onderscheid niet altijd te maken. Het onderzoek van deze bronnen kan daarom beter beginnen met een zorgvuldige beschrijving ervan. In het Utrechtse NWO-project *Medieval Memoria Online* (MeMO) zijn internationale beschrijvingsstandaarden voor necrologische bronnen ontwikkeld. Voor teksten zoals memorieboeken en narratieve teksten worden vijf typen gegevens onderscheiden: vermeldingen van giften, grafsteden, herdenkingen, herdachten en uitkeringen.⁶ Zulke teksten gelden samen met leenregisters als een onmisbare bron voor genealogen. Dat ze ook voor adels- en mentaliteitshistorici van belang zijn, mag uit het vervolg van dit opstel blijken.

De twee Koudekerkse registers bevatten gegevens over giften, herdenkingen, herdachten en uitkeringen. Het zijn dus geen memorie- of zielboeken in zuivere, traditionele kalendervorm. Van de beide registers is één teruggevonden in het archief van het Geestelijk Kantoor te Delft. Na de Reformatie beheerde deze instelling voor de Staten van Holland de geconfisqueerde kerkelijke goederen, waaronder ook de meeste memoriestichtingen. Het andere register bleek te berusten in het archief van het grafelijke kapittel van Maria op 't Hof te Den Haag. De parochiekerk van Koudekerk was in 1374 in dit Haagse 'Hofkapittel' geïncorporeerd, wat betekende dat de pastoor voortaan een kanunnik van het kapittel zou zijn. Van Zijl heeft beide registers in 1989 beschreven op een wijze die de bovengenoemde standaard (*DS Texts*) benadert, maar was niet de eerste die deze registers heeft geraadpleegd. Al in de jaren 1920 heeft W.M.C. Regt gegevens hieruit verwerkt in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*.⁷

4 Zie hierboven (noot 2) en voor de liturgie onder meer D.J. Faber, 'Zorgen voor de ziel. Het Leidse memoriewezen van de late Middeleeuwen', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, IIC (2006) 72-75.

5 N. Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* (Turnhout, 1972); F. Goossens, 'Necrologia op het internet', *Signum*, XI (1999) 127-130; *Medieval memoria online* (MeMO, <http://memo.hum.uu.nl>). Deze en alle andere in de voetnoten bij dit opstel genoemde webadressen zijn door de eerste auteur laatstelijk op 1 oktober 2011 geraadpleegd.

6 B. Biemans en T. van Bueren, 'A veritable treasure trove: the memorial book of St.-Nicholas' Convent in Utrecht and its art donations', in: T. van Bueren, ed., *Care for the here and the hereafter. Memoria, art and ritual in the Middle Ages* (Turnhout, 2005) 249; de elementen en definities van MeMO *DS Texts* op <http://memo.hum.uu.nl/Products>.

7 T.P. van Zijl, 'Kerkelijke inkomsten in Koudekerk (15de-16de eeuw)', in: J.W. Marsilje e.a., ed., *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als*

Het grootste gedeelte van het oudste Koudekerkse register (hierna: Register A) bestaat uit lijsten van de aan de kerk en/of de pastorie geschonken landen waarvan de pacht bestemd was om de overeengekomen ('besproken') zielmissen te bekostigen.⁸ De uitvoerigste lijst van deze zogeheten 'memorielanden', gedateerd 1458, is verdeeld in inkomsten van de kerk en inkomsten van de pastorie. Daarna volgen lijsten van ontvangsten uit 1431, 1432, opnieuw 1431 en 1453. Register A besluit met een naamlijst van 44 gestorvenen voor wie op alle vier in het begin van dit opstel genoemde gedenkdagen 'memorie en heugenis' moest worden gedaan. Hieruit blijkt dat de zielmissen in Koudekerk in de vijftiende eeuw op vier dagen per jaar waren geconcentreerd: een opmerkelijke gang van zaken, waarvan elders nog geen voorbeelden bekend zijn. Het Register B is vrijwel zeker samengesteld in 1552, toen de Haagse hofkanunnik heer Cornelis Wesselsz pastoor werd van 'Koudekerk buiten Leiden'. Het omvat 41 geheel of gedeeltelijk weergegeven stichtingsakten, een door de voorganger van heer Cornelis opgestelde inkomstenlijst van de pastorie en een afschrift van Register A, alle drie voorzien van een gedateerde notariële verklaring.⁹

Bij het kapittel op het Haagse Binnenhof werden dus twee Koudekerkse memorieregisters bewaard, waarvan één in 1552 bijna honderd jaar oud was. Hoe ver het Koudekerkse geheugen werkelijk terugging, blijkt uit de herdenking in Register A van een zekere Koenraad van den Zande en zijn gezin. Dat deze Koenraad in 1324 al was overleden, blijkt uit zijn postume vermelding in een leenbrief uit dat jaar. De memorie voor Sofie (Fye) van der Mersch in Register A zal niet veel jonger zijn. Al in 1353 trad een Dirk Fyenz van de Marske op als zelfstandig leenman.¹⁰ Deze memories in Register A dateren blijkbaar uit het begin van de veertiende eeuw. Dat is bijna even oud als de vroegste bekende stichtingen in Leiden: 1318 (in het eerste memorieboek van de Heilige Geest) en 1335 (in het memorieboek van het St. Catharinagasthuis).¹¹ Het staat niet vast dat in Koudekerk in die tijd ook al een afzonderlijk memorieboek is bijgehouden. Na de incorporatie van de parochie in het Hofkapittel, dat naast Koudekerk nog een reeks andere parochies beheerde, zal hoe dan ook de behoefte aan een deugdelijke boekhouding zijn gevoeld.¹²

Dramatis personae

De vijftiende-eeuwse naamlijst in Register A laat zich lezen als een eerste kennismaking met de Koudekerkse dorpselite. Van deze 44 memories zijn er tien voor leden van de ambachtsheerlijke familie Van Poelgeest, beginnend met de pastoor heer Jan

adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief (Leiden, 1989) 209. Zo noemt Regt in P.J. Blok en P.C. Molhuysen, ed., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (10 dln.; Leiden 1911-1937), VII, kol. 989 het aantal kaarsen (9) waarmee de zielmissen voor Dirk van Poelgeest (tr. Baarte van Naaldwijk) werden belicht. Dit gegeven staat alleen in inv.nr. 201b (zie hierna).

⁸ NA, AGKD, inv.nr. 201a (oud: inv.nr. 201b); Van Zijl, 'Koudekerk', 208-210.

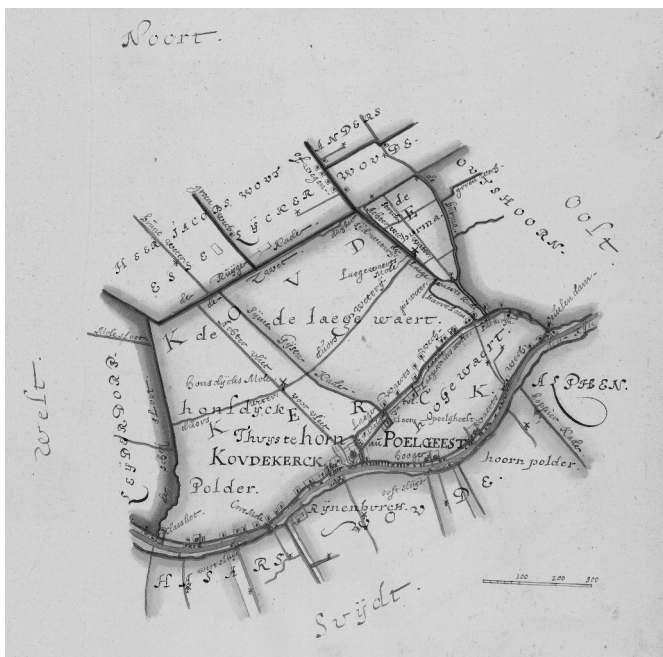
⁹ NA, AGKD, inv.nr. 201b (oud: inv.nr. 201a); Van Zijl, 'Koudekerk', 210-212.

¹⁰ Over hen: K. Kuiken, 'De oudste generaties Van Poelgeest', *De Nederlandsche Leeuw*, CXX (2003) 370. Het kwam incidenteel voor dat een memorie pas tientallen jaren na iemands dood werd gesticht. Dat het Register A bij eerste beschouwing al twee vroeg-veertiende-eeuwse zielmissen oplevert, pleit toch voor de ouderdom van deze traditie.

¹¹ Faber, 'Zorgen voor de ziel', 76-77.

¹² Namelijk in Amsterdam, Rijswijk, Poortvliet, Den Burg (Texel), Delft (Nieuwe Kerk) en Hoorn (Nieuwe Kerk). A.H. Martens van Sevenhoven, *Archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage, 1914) 25-36.

VIRTUS 18 (2011)

Het dorp Koudekerk op een kaart uit het 'Caertboek van Rynland', vervaardigd door Balthasar Floriszoon van Berckenrode, 1615. Van links naar rechts: Rijenburg, de dorpskerk, Groot en Klein Poelgeest en Tol (*coll. Hoogheenaarschap van Rijnland, Leiden, A-4209*)

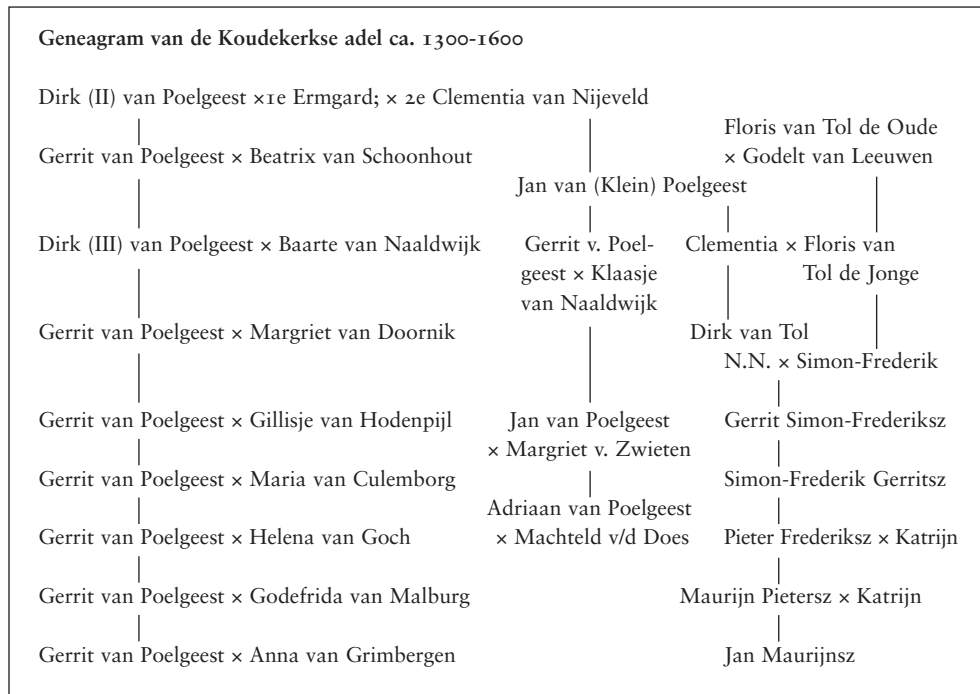
van Poelgeest († 1407) en eindigend met jonkvrouw Aleid van Poelgeest († 1392), en acht voor de eveneens adellijke familie Van Tol.¹³ Van de overige in de Koudekerkse kerk met naam en toenaam gememoreerde gezinnen dragen twee de toenaam De Bruin, twee Van den Hoorn, één Van der Mersch, één Van den Rijn en één Van den Zande. De overige negentien gememoreerden staan te boek onder hun patroniemen.

Er woonde in de late Middeleeuwen nogal wat adel in Koudekerk. Vijf huizen in het dorp zijn naar de norm van die tijd als adellijk te beschouwen: Groot Poelgeest (voorheen Ten Hoorn), Klein Poelgeest, Tol, Foreest en Rijenburg. De eerste twee werden bewoond door het ontginnersgeslacht Van Poelgeest. Drie broers Van Poelgeest sloten in 1252 samen een ontginningscontract (*cope*) voor het veen in het huidige Hoogmade. Een kleinzoon kocht in 1331 de rechtspraak in het nabije Koudekerk. Zijn moeder Alverade van Brederode was daar in 1316-1317 ambachtswrouwe en bezat vermoedelijk ook Ten Hoorn. In 1327 droeg haar zoon dit huis op aan de grafelijkheid. Het tweede huis van de familie ('Klein Poelgeest') werd in 1386 eveneens een grafelijk leengoed.¹⁴ Het Huis Tol, dat naast Klein Poelgeest lag, was een Teilings leen. Het kwam in 1306 in handen van de Voorburgse ridder Floris van Tol, die uit een jongere tak Van Teilingen stamde. In 1386 stond dit huis met veertien

¹³ Over Van Tol vooral: D. van Tol, *Het Huis Tol te Koudekerk en zijn bewoners (ca. 1277-1977)* (Alphen aan den Rijn, 1999).

¹⁴ Onder meer K. Kuiken, 'De oudste generaties Van Poelgeest', *De Nederlandsche Leeuw*, CXX (2003) 96-102, 365-372.

morgen land voor het eerst te boek als de 'woning ten Tolle'. Een achterkleinzoon trouwde met een dochter van heer Jan van (Klein) Poelgeest.

Naast Tol stond in de veertiende en vijftiende eeuw het steenhuis Foreest, bezit van een gelijknamige ontginnersfamilie die actief was langs de Gouwe ten zuiden van Alphen. De door haar gestichte kerk in de polder Middelburg was een afsplitsing van de parochie Alphen. In 1465 verklaarden de pastoors van Alphen en Middelburg op verzoek van Willem van Foreest dat zijn familie nog graven in de Alpher kerk bezat. De memorie van de Foreesten werd echter in Middelburg onderhouden.¹⁵ In de Koudekerkse registers komen hun namen niet voor. Voor zover bekend hebben zij hier in het kerkelijke leven ook geen rol gespeeld – en in ons onderzoek deden zij dat derhalve evenmin.

Het huis Rijnenburg viel bestuurlijk onder Hazerswoude, maar kan evengoed tot de adellijke huizen van Koudekerk worden gerekend. Het was namelijk een open huis van de grafelijkheid op de zuidoever van de Oude Rijn, schuin tegenover de dorpskerk van Koudekerk. Van 1329 tot 1473 waren de heren van Oudshoorn hier kastelein.¹⁶ Onder graaf Albrecht had het een bijzondere functie: zijn dochters werden er opgevoed onder de hoede van de kasteelvrouw.¹⁷

¹⁵ H.A. van Foreest, 'Het Huis van Foreest te Koudekerk aan de Rijn', *Holland*, XI (1979) 149-165. De aangehaalde verklaring uit 1465 is gedrukt in: H.A. van Foreest, *Het oude geslacht Van Foreest 1250-1570* (Assen, 1950) 181-182.

¹⁶ J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland, 1222-1650', *Ons voorgelacht*, XLII (1987) 546-547.

¹⁷ A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001) 361.

Het lijkt aannemelijk dat de Van den Hoorns zich naar het oude Huis ten Hoorn hebben genoemd. In Register A komt tweemaal een gezin Van den Hoorn voor. Ze zijn nog niet genealogisch uitgezocht. Van de Van den Rijns is niet veel meer bekend dan dat zij verzwagerd waren met de Van Tols, maar van de families Van den Zande (met name Koenraad) en De Bruin weten we wel iets meer. De De Bruins leverden in de veertiende eeuw in het naburige Leiderdorp enkele generaties schouten. Zij maakten tevens deel uit van het stadspatriciaat in Leiden, waar zij een dozijn memories stichtten.¹⁸ Uit Register A blijkt dat zij zich ook in Koudekerk lieten herdenken.

In de strak geregelde memoriecultuur die blijkt uit de registers in de late Middeleeuwen in Koudekerk werd onderhouden, speelden adellijke families op het eerste gezicht een grote rol. Om deze plaatselijke memoriecultuur te kunnen betitelen als een specifieke vorm van adelscultuur, dus een culturele praktijk waarmee de adel zich van niet-adellijke dorpsgenoten onderscheidde, moeten we het begrip 'adel' in dit plaatselijke verband eerst nog wat nader preciseren. Vatten we de laatmiddeleeuwse 'adel' in Holland in strikte zin op als de beschreven ridderschappen, dan vallen uitsluitend de heren van Poelgeest en de oudere generaties Van Tol binnen deze definitie.¹⁹ Maar omstreeks 1400 werd de kring van 'edelen' of 'welgeborenen' in Holland nog niet zo nauw getrokken. Alle mannen en vrouwen die in rechte manslijn van adellijke komaf waren, golden nog als welgeboren, ongeacht of zij in alle opzichten een 'riddermatige' staat voerden. Zo rekent Van Kan in zijn groepsportret van het Leidse stadspatriciaat tot 1420 de familie De Bruin tot de adel, ook al vond hij nergens een lid van de familie als ridder of (schild)knaap beschreven.²⁰ In deze brede zin werd 'welgeborenschap' nog opgevat in 1423-1424, toen de Hollandse adel voor het eerst werd aangeslagen in de grafelijke bede. Voorheen was men daarvan altijd vrijgesteld.²¹ Omdat zo'n bedelijst ook voor Koudekerk bewaard is, kunnen we de zojuist gestelde vraag voor een deel beantwoorden door een vergelijking van deze Koudekerkse naamlijst van 'welgeborenen' uit 1424 met de lijst in Register A.²² Die vergelijking wordt in de volgende paragraaf gemaakt.

Welgeboren memoriestichters

Omstreeks 1400 vielen op het Hollandse platteland de kerkelijke gemeenten (parochies) vrijwel samen met zogeheten 'ambachten', die we nu (wereldlijke) gemeenten zouden noemen. Alleen voor Koudekerk en Voorburg zijn zowel de bedelijst uit 1424 als een memorieboek bewaard.²³ In 1494 zijn voorts in bijna alle steden en dorpen in Holland de aantallen 'haardsteden' opgetekend voor de peiljaren 1477 en 1494. Daarmee is tevens de relatieve bevolkingsomvang aangegeven. De genealoog Koene

¹⁸ Deze memories werden onderhouden in de St.-Pieterskerk en de St.-Pancraskerk (vr. med. drs. D.J. Faber).

¹⁹ Janse, *Ridderschap*, 102-109, 429-456.

²⁰ F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum, 1988) 40, 44.

²¹ Janse, *Ridderschap*, 43-72; J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld* (Hilversum, 1996) 360-369.

²² De volledige lijsten uit 1424 zijn gedrukt in: O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum, 1993) 471-477; de aantallen 'haardsteden' in 1477 in: R. Fruin, ed., *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslandt om daerna te reguleren de nyenuwe schiltale gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden, 1866).

²³ Het memorieboek van Voorburg is gedrukt in: J.G.J. van Booma, *Dit is 't memoriboec van Voirburch. Het memorie-register, tevens cartularium van de parochie Voorburg* (1338) 1435-1566 (Hilversum, 1991).

heeft de cijfers uit 1424 gedeeld door die uit 1477 om de percentages 'welgeborenen' per dorp te schatten. Daarbij zijn de vermeldingen van welgeborenen in 1424 en die van de haardsteden in 1477 opgevat als aantallen gezinnen per dorp. Omdat de welgeborenen in Koudekerk in 1424 waren verdeeld over drie lijsten: één voor Koudekerk (17), één voor Koudekerk en Leiderdorp samen (37) en één voor Leiderdorp (8), heeft Koene de haardsteden in Koudekerk en Leiderdorp bij elkaar opgeteld. Een en ander leidde tot de volgende vergelijking:²⁴

	<i>Welgeborenen in 1424</i>	<i>Haardsteden in 1477</i>	<i>Aandeel welgeborenen</i>
Koudekerk			
(met Leiderdorp)	62	92	67%
Voorburg	12	108	11%

Voor Koudekerk alleen (46 haardsteden) komen we tot een andere schatting van het aandeel welgeborenen: tussen de 37% (17/46) en 59% ((17+37=) 54/92). Maar ook met deze aantallen welgeborenen komt Koudekerk in vergelijking met Voorburg als een echt 'adelsdorp' uit de bus.

Voor Koudekerk beschikken we behalve over de bedelijst uit 1424 over drie oudere lijsten met welgeborenen. In twee leenbrieven uit 1371 noemt de schout Willem Dirksz van Poelgeest* acht *welgheboren lude*: heer Gerrit van Poelgeest*, Dirk Fyenz*, Jan Fyenz*, Willem Gerritsz, Jan Gerritsz, Willem Jan Willemsz, Wouter Jansz* en Frederik Arendsz en twee (niet-welgeboren) *ghebuerlude*: jonge Dirk* en Willem Jacobsz.²⁵ De namen met een sterretje staan tevens op de memorielijst in Register A. Het register 'Vrijkoppingen van doodslagen' vermeldt in 1381 veertien Koudekerkers, onder wie negen uit welgeboren families. Vier van de in 1381 genoemde Van Tols en één De Bruin staan ook op de lijst in Register A. In een lijst van dienstweigeraars uit 1407-1408 worden nog eens vijf welgeboren Koudekerkers vermeld. Ze staan niet in Register A.²⁶

Van de 17 Koudekerkse (dus niet Leiderdorpse) welgeborenen uit de bedelijst van 1424 zijn slechts vijf terug te vinden op de memorielijst in Register A.²⁷ Daar staat tegenover dat 50% van de 44 zielmissen op de memorielijst op naam staan van leden van de families Van Poelgeest, Van Tol of De Bruin. Daarmee zitten we al aan het geschatte aandeel welgeboren gezinnen in Koudekerk in 1424, waarbij de vele welgeboren patronymici in de lijsten niet zijn meegeteld. Hun aandeel is wisselvallig: zeven van de acht welgeborenen in 1371, negen van de zeventien in 1424. De zojuist genoemde 50% zielmissen voor welgeborenen is hoe dan ook een ondergrens. We stellen vast dat in Koudekerk de meerderheid van de memories voor deze adellijke elite was.

Ook in Voorburg is maar een klein gedeelte van de in 1424 aangeslagen welgeborenen terug te vinden in het memorieboek, dat toch enkele honderden memoriestich-

²⁴ B. Koene, 'Welgeboren in Holland', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, LI (1997) 11-15.

²⁵ NA, Archief Abdij Rijnsburg, inv.nr. 128 ('manboek'), fol. 58, 153.

²⁶ J.C. Kort, 'Inwoners van het platteland van Holland. Het register "Vrijkoppingen van doodslagen", 1371-1396', *Nederlandse historische bronnen* (11 dln.; 's-Gravenhage, 1979-1995), I, 22; Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*, 473.

²⁷ Gerrit en Willem van Poelgeest, Dirk, Floris, en Jan van Tol.

tingen beschrijft: een veelvoud van die in Koudekerk. Slechts drie stichters zijn herkenbaar als welgeborenen uit 1424. Eén welgeborene uit 1424 staat in het boek als kerkmeester en één als belender van een perceel memorieland. Twee welgeborenen uit 1424 treden in het boek op als getuige voor een of meer stichters.²⁸ Het register 'Vrijkoppingen' vermeldt nog twee 'welboren lude' in Voorburg.²⁹ Ook zij zijn niet herkenbaar als stichter of in een andere rol in het memorieboek. Al met al lijkt het welgeboren aandeel in de memoriecultuur te Voorburg dus weinig memorabel. Sterker: terwijl in Koudekerk welgeborenen ten opzichte van hun aandeel in de bevolking (bijna 50%) waren oververtegenwoordigd, waren ze in Voorburg, waar ze in 1424 nog 11% van het aantal gezinnen uitmaakten, aanzienlijk ondervertegenwoordigd bij de memoriestichtingen in het memorieboek. Een gedeeltelijke verklaring voor dit verschil is dat in Voorburg vanaf het begin van de veertiende eeuw een uittocht van welgeborenen heeft plaatsgevonden. De familie Van Tol verhuisde naar Koudekerk, het schoutengeslacht Van der Does naar Dordrecht en de familie Van de Werve naar Leiden.³⁰ De beide laatstgenoemde geslachten komen nog wel voor in het memorieboek van Voorburg, maar waren er in 1424 niet meer gevestigd. Ze ontbreken dus in de bedelijst van dat jaar. De familie Van Tol heeft zijn memorie geheel in Koudekerk geconcentreerd.

Het standsverschil belicht

De verhouding tussen ridderadel en welgeborenen, die in 1424 nog als één stand te boek stonden, is in de zestiende eeuw drastisch gewijzigd. De Hollandse ridderadel, de 'principale heren edelen en vazallen [die] men [vanouds] gewoon is tot alle dagvaarten te beschrijven', zoals het in 1555 heette, sloot zich omstreeks die tijd af voor 'welgeborenen' die hieraan niet voldeden en ook niet meer 'riddermatig' leefden. Veel mannen uit deze groep voerden nog wel hun wapen en geslachtsnaam en namen desgevraagd ook zitting in de 'hoge vierschaar', het adellijke *forum privilegiatum* onder leiding van een baljuw, maar hadden al lang afgezien van actieve militaire dienst met paard en harnas en het onderhoud van een verdedigbaar kasteel, zoals de traditie van de ridderschap dat voorschreef.³¹ Ook nakomelingen in mannelijke lijn van adellijke bastaarden konden als welgeborenen te boek staan. Zo stamde de welgeboren familie Van Koudekerk vrijwel zeker af van een Willem Fyenz die in 1355 als 'Willem de bastaard van Poelgeest' te boek stond. Zijn nakomeling Laurens Gerritsz van Koudekerk dreef in Leiden vanaf 1499 een bakkerij. Toch had hij als welgeboren man in 1523 en 1526 zitting in de hoge vierschaar van Rijnland.³²

²⁸ Dirk van der Burg (alias Dirk van Voorburg) en zijn zuster Ermgard, memoriestichters in 1438; Floris Willems (van Bergen), memoriestichter in 1450; Klaas Pietersz (Horn), kerkmeester in 1440; Wermhoud Bartelmeesz, in 1450 getuige bij de stichting van Floris Willemsz van Bergen; (heer) Dirk van Duivenvoorde, tweemaal getuige in onbekende jaren; (heer) Gerrit van Zeist, in 1440 belender. Vijf welgeborenen te Voorburg staan wel op de bedelijst van 1424 maar niet in het memorieboek (Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*, 476; Van Booma, *Dit is 't memoriboec*, 178-205).

²⁹ Kort, 'Inwoners', 6 ('Gherairdim ende Gherairdim').

³⁰ C.J. Polvliet, *Genealogie van het oud-adellijk geslacht Van der Does* ('s-Gravenhage, 1893) 159-165; Van Tol, *Het Huis Tol*; Van Kan, *Sleutels*, 37, 45; idem, 'Werve, Claas van de', www.janvanhout.nl>Leids Patricaat tot 1420.

³¹ De president van het Hof van Holland, aangehaald in H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (2e druk; Amsterdam, 1990) 41; Van Zijl, 'Kerkelijke inkomsten', 210-212.

³² K. Kuiken, 'Bevoorrechte bastaarden: hun identificatie en sociale identiteit in Holland', *Virtus*, XVI (2009) 136; O.

In de late Middeleeuwen waren de omvang en de frequentie van de memoriecul-tus een geliefd middel om statusverschillen tot uiting te brengen. Een sprekend voorbeeld is de memorie voor de Kennemer ridder heer Bartout van Assendelft († 1443), die in Haarlem en elders iedere dag missen liet opdragen voor zijn zielen-heil en dat van zijn gemalin.³³ Nu waren in Koudekerk de gelegenheden voor zulke memoriediensten beperkt tot vier gedenkdagen per jaar. Had de adel in Koudekerk dan geen ander middel om zich op onderscheidende wijze te laten gedenken? En was de waterscheiding tussen ridderadel en welgeborenen ook in deze herdenking zichtbaar?

We hebben al vastgesteld dat het zestiende-eeuwse Register B opent met een lijst van 41 memoriestichtingen. Deze stichtingen zijn ongedateerd, maar sommige zijn nog uit de vijftiende eeuw. De erin gememoreerden komen namelijk ook al voor in de memorielijst achterin Register A. Andere stichtingen zijn duidelijk jonger. In vrijwel al deze berichten wordt niettemin het aantal bij de memorieviering te ontsteken kerk-kaarsen nauwkeurig voorgeschreven. We zagen al dat deze kaarsen werden gebruikt om graven van gememoreerden te 'belichten'. De veronderstelling ligt dan voor de hand dat in Koudekerk de status van de gememoreerden niet tot uiting kwam in het aantal herdenkingen (dat vastlag) maar in het aantal te ontsteken kaarsen. In de bij-lage zijn de jaargetijden in Register B daarop gerangschikt. Uit het achttal memories voor de adellijke Poelgeesten lijkt te volgen dat voor de adel in Koudekerk belichting met negen kaarsen de vaste norm was. Bij de familie Van Tol varieerde het aantal: van drie voor een geheel onbekende Arend van Tol tot twaalf voor jonge Floris van Tol († 1428), de best bekende Koudekerkse Van Tol. De dorpschouten uit de familie Ket, die in de zestiende eeuw als welgeborenen in de hoge vierschaar zaten en het wapen van de eveneens welgeboren Van Leeuwens voerden, en twee welgeboren fami-lies die van Poelgeesten afstamden, lieten eveneens negen kaarsen ontsteken. De grote middenmoot, waaronder twee generaties Van Koudekerk (de schout Gerrit Dirksz en zijn zoon Laurens Gerritsz van Koudekerk) hield het daarentegen op vijf of zes.³⁴ Jonge Dirk, die in 1371 'gewoon buurman' heette, bestelde er drie, waarmee hij in de onderste 20% eindigde.

Het is geen daverende vondst dat rang en stand de vorm van deze memories bepaalden, maar de extreme verschillen binnen één familie (Van Tol) zijn opvallend. Dat deze familie in de zestiende eeuw *ups* en *downs* kende, is al in 1620 opgemerkt door Van Gouthoeven. Volgens hem was met name het nageslacht van de in 1473 levende Maurijn van Tol tot armoede vervallen. Overigens vergiste Van Gouthoeven (en na hem de Dordtse stadshistoricus Balen) zich in de aansluiting van Maurijn en

Schutte en Y. Brouwers, 'Kwartierstaat Van der Mey in parentelen', *Genealogysk jierboek* (2009) 247. In 1499 treedt Laurens als 'Laurens Gerritsz, bakker' in Leiden op voor zijn vrouw Aagt Stevensdr (van Warmond?). K. Kuiken en A. van Poelgeest, 'Steven van Warmond', *De Nederlandsche Leeuw*, CXX (2003) 373. Hij ontbreekt nog in het Leidse belastingkohier van 1498, maar het kohier van 1502 vermeldt 'Lourijs de bakker' in Overmare (www.janvanhout.nl).

33 T. van Bueren, 'Zorg voor het hier en het hiernamaals. De functie van memorietafels in het (aarts)bisdom Utrecht in de Middeleeuwen', *De Nederlandsche Leeuw*, CXV (1998) 154-157.

34 Het wapen Van Leeuwen is het eerste kwartier op het gevierendeelde wapen Ket uit 1693 in de kerk te Koudekerk. P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van Zuid-Holland* (Utrecht, 1922) 136.

van het van hem afstammende Dordtse geslacht Van Toll op de in 1455 uitgestorven 'hoofdfamilie' Van Tol – een vergissing die door Van Kan en Van Tol in 1992 is rechtgezet. De door Balen beschreven tussengeneraties staan als volgt te boek in Register B:

Floris van Tol & zijn familie & Simon-Frederik van Tol	
e.v. jkvr. Geertruid:	5 kaarsen
Pieter Frederiksz e.v. Katrijn:	5 kaarsen
Maurijn Pietersz e.v. Katrijn:	5 kaarsen
Jan Maurijnsz e.v. Katrijn & nageslacht:	5 kaarsen. ³⁵

Maurijn Pietersz was volgens Balen de grootvader van de Dordtse burgemeester Floris van Toll (r. 1507-1508). Van 'armoede' lijkt geen sprake: allen werden belicht op de voet van modale welgeborenen. De echte armen werden naamloos herdacht op Allerheiligen – op kosten van de Poelgeesten.³⁶ Deze generaties Van Tol moeten echter tamelijk welgesteld zijn geweest. Maar hoe is dan de uitschieter op naam van jonge Floris van Tol (twaalf kaarsen) te verklaren? We bezien daartoe eerst de tekst van deze door hemzelf bestelde memorie en daarna zijn sociale status:

Floris van Tol heeft de kerk van Koudekerk en het pastoriefonds elk 25 stuivers per jaar gegeven en de koster 7 stuivers per jaar [uit het land in] Koudekerk waarop Hendrik Woutersz placht te wonen, [conform] de brief die hij de kerk heeft gegeven. Daarvoor zullen de kerkmeesters eenmaal per jaar op de dinsdag en woensdag na [10 augustus] eeuwige memorie doen in de kerk van Koudekerk, [te] belichten met twaalf nieuwe kerkkaarsen, [voor jonge] Floris van Tol, zijn echtgenotes Clementia van Poelgeest en Heilwif van Zwieten, en voor Floris van Tol en zijn echtgenote Margriet Bruinen.³⁷

Jonge Floris van Tol was blijkens dit bericht verzwaagd met de Poelgeesten. Zijn schoonvader Jan van (Klein) Poelgeest had een indrukwekkende ambtelijke loopbaan: eerst in dienst van graaf Jan II van Blois en vanaf 1367 van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren. Jonge Floris van Tol trad in de voetsporen van zijn schoonvader. Hij was meesterknaap aan het grafelijk hof, kastelein van het jachtslot Teilingen en van 1399 tot 1401 baljuw van Den Haag. Hij werd in 1414 poorter van Leiden en was in latere jaren hoogheemraad van Rijnland. Als vooraanstaand Hoeksgezind edelman (hij staat in 1416 te boek als knaap) was hij drager van de Orde van de Hollandse Tuin. Noch zijn vader oude Floris van Tol, noch zijn broer Jan of zijn zoon

³⁵ W. van Gouthoeven, *D'oude chronike ende historie van Hollandt (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht* (Dordrecht, 1620) 208, aangehaald in: Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 203; Van Tol, *Het Huis Tol*, 42-46, 123; M. Balen, *Beschryving der Stad Dordrecht* (Dordrecht, 1677) 1257-1262; Schutte en Brouwers, 'Kwartierstaat', 262-265. Voor 'Pieter Frederiksz' is te lezen: Pieter Simon-Frederiksz.

³⁶ Aldus Register B, fol. 22. Bedoeld zal zijn: Allerzielen, zoals ook elders gebruikelijk (Van Booma, *Dit is 't memori-boec van Voirburch*, 48).

³⁷ Register B, fol. 14v. Over de tweede Floris en Margriet Bruinen: Van Tol, *Het Huis Tol*, 45-46. Over Hendrik Woutersz: D. van Tol, 'Vernoemingen naar een oude geslachtsnaam (Van Tol)', *De Nederlandsche Leeuw*, CXIX (2002) 49-51.

Dirk kon in zijn schaduw staan. De uitzonderlijke status van jonge Floris straalde wel op hen af. Dirk werd in 1418 eveneens drager van de Hollandse Tuin. De vrouw van Jan van Tol bestelde in een onbekend jaar een memorie in Koudekerk met negen kerkkaarsen.³⁸ Zo werd geëtaleerd dat de heren van Tol en Klein Poelgeest *ebenbürtig* waren. Dat zal ook wel de bedoeling zijn geweest van de welgeboren familie Ket met haar negen kaarsen. Bij haar jaargetijde wordt als laatste Willem Dirksz Ket herdacht. Hij staat in een leenakte uit 1571 postuum te boek als bewoner van Rijnenburg.³⁹ Mogelijk ontleende de familie Ket toen extra prestige aan deze voornaam adellijke residentie.

Koudekerk in context

In het voorgaande zijn twee bestanden uit de Koudekerkse memorieregisters geanalyseerd. In het vijftiende-eeuwse Register A namen adellijke ('welgeboren') families meer dan de helft van alle memories voor hun rekening. Van de in de bedelijsten van 1424 aangeslagen welgeborenen werd echter niet meer dan een gedeelte gememoreerd (hoeveel precies is niet vast te stellen door de onduidelijke opzet van de bedelijsten voor Koudekerk en Leiderdorp). Ook in Voorburg, het enige andere Hollandse dorp waarvan zowel de bedelijst uit 1424 als een memorieboek bewaard is, werden lang niet alle in 1424 aangeslagen welgeborenen gememoreerd. In het zestiende-eeuwse Register B tekent zich al een zekere scheiding af tussen adellijke en niet-adellijke memories, maar er was omstreeks 1550 nog altijd een aanzienlijke 'welgeboren' tussengroep. De verschillende takken Van Tol met hun sociale *ups* en *downs* vormen daarvan het best beschreven voorbeeld.⁴⁰

Hoe representatief deze gegevens zijn voor alle parochies op het Hollandse platteland, is moeilijk te zeggen. Behalve uit Koudekerk en Voorburg zijn voor zover nu bekend alleen memorieboeken bewaard uit Middelharnis, Poortugaal en Warmond.⁴¹ In misboeken uit Sloten onder Amsterdam en Wijk bij Heusden stonden eveneens zielmissen. Middelharnis is nog niet grondig geanalyseerd.⁴² In Poortugaal zijn geen memories van adellijke of welgeboren families gevonden.⁴³ In Warmond, waar het gehele jaar door zielmissen werden opgedragen en dus ook het aantal missen per persoon kan worden geteld, maakte de ambachtsheerlijke familie Van Woude groten-deels de dienst uit. Eén op de vier zielmissen in het memorieboek uit 1526 staat op haar naam. Dat is ongeveer evenveel als die voor de ambachtsheerlijke familie Van Poelgeest in de Koudekerkse registers.⁴⁴ In Wijk overheersten de memories voor één welgeboren familie.⁴⁵ Op een Sloter lijst uit 1486 staan zeven zielmissen, toevallig

³⁸ Janse, *Ridderschap in Holland*, 438 (Jan van Poelgeest), 447 (Floris van Tol); Van Tol, *Het Huis Tol* 27-31, 37-39; Register B, fol. 9v.

³⁹ Jaargetijde gedrukt in: Van Zijl, 'Kerkelijke inkomsten', 212; de vermelding van Willem Dirksz Ket in: C. Hoek, 'Repertorium op de lenen van de hofstad Poelgeest te Koudekerk, 1307-1690', *Ons voorgeslacht*, XIII (1976) 173.

⁴⁰ Vooral in Van Tol, *Het Huis Tol*.

⁴¹ Dit betreft bronnen uit parochiekerken. Necrologische handschriften uit plattelandskloosters zijn niet meegeteld.

⁴² J.L. van der Gouw, 'Een oud memorieboek van Middelharnis', *Zuid-Holland*, IV (1958) 49-53.

⁴³ J.L. van der Gouw, 'De blaffaard van de memorielanden van Poortugaal', *Hollandse studiën*, III (1972) 77-118.

⁴⁴ P. van Kessel, ed., *Memorieboek Warmond* (Leiderdorp, 1998).

⁴⁵ A.F. van Beurden, *Het missale van de kerk te Wijk bij Heusden, hierbij nog eenige charters betreffende Almkerk* (Roermond, 1906); P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (Groningen, 1992) 554-555.

ook het aantal welgeboren gezinnen dat volgens Koene in 1423 in dit dorp woonde. De zielmissen op deze lijst werden uitgevoerd door de pastoor. Daarnaast waren er zielmissen op een familiealtaar dat in 1451 door een Slotter 'buyrman' (geen welgeborene) was gesticht.⁴⁶ Zes van de zeven memories in het Slotter misboek vermelden alleen de oproep vanaf de kansel. De zevende, voor de familie van de priester mr. Jan van Osdorp, schrijft ook een grafgang (onder het koor, dus op de ereplaats) voor. Van Osdorp was in 1472 deken van het Hofkapittel in Den Haag, waar hij in een onbekend jaar is begraven.⁴⁷

De opmerkelijke herdenking van de hofkanunnik Van Osdorp in Sloten doet denken aan de uitzonderlijk 'illustere' memorie voor de Haagse hoveling jonge Floris van Tol in Koudekerk. Welke rol speelde het Haagse hof eigenlijk in de Koudekerkse memoriecultuur? Om te beginnen was de parochiekerk vanouds een grafelijke eigenkerk, ook al waren de pastoors tot 1407 vaak leden van de ambachtsheerlijke familie Van Poelgeest. Maar in 1374 was de kerk geïncorporeerd in het Hofkapittel en vanaf 1407 benoemde de graaf hier stevast een hofkanunnik als pastoor.⁴⁸ Hoewel de kerk dus een grafelijke eigenkerk was, komen in de Koudekerkse registers geen missen voor het zielenheil van het gravenhuis voor. Die werden opgedragen in de Haagse Hofkapel.

In 1387 logeerde graaf Albrecht op het grafelijke kasteel Rijnenburg tegenover de kerk van Koudekerk. Het ligt voor de hand dat hij daar toen de mis heeft bijgewoond in gezelschap van zijn hofdame (en sinds 1386 minnares) Aleid van Poelgeest, een dochter van Jan van (Klein) Poelgeest. Jonkvrouw Aleid was waarschijnlijk eerder in dienst van Albrechts in 1386 overleden echtgenote Margaretha.⁴⁹ Is zij soms met Albrechts dochters opgegroeid op Rijnenburg? Nadat Aleid in 1392 onder onduidelijke omstandigheden in Den Haag was vermoord, vatte Albrecht het plan op om voor haar zielenheil een vicarie in de kerk van Koudekerk te stichten. Deze werd door graaf Willem IV in 1415 gevestigd op het al bestaande St.-Laurensaltaar. Ter nagedachtenis aan Aleid werd nu een afzonderlijke kapel aan de kerk gebouwd. De graaf belastte Aleids naaste verwanten, de families Van Poelgeest en Van Tol, met het beheer van het stichtingskapitaal, dat zij in memorieland investeerden. Zij mochten beurtelings de vicaris aanwijzen.⁵⁰ Dit neemt niet weg dat we de bouw van de 'Van Poelgeestkapel' (die in feite een grafelijke kapel was) hier toch vooral zien als een symbool van de groeiende invloed van de Haagse overheid op het platteland.

De grafelijke vicarie werd pas in 1453 actief. De 'kapelaan van Poelgeest' komt daarom nog niet voor in Register A. In Register B treedt hij veelvuldig op. Het

⁴⁶ P.M. Grijpink, 'Betreffende de kerk te Sloten Noord-Holland', *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, XXXI (1908) 437-442; Koene, 'Welgeboren', 17-19; K. Kuiken, 'Antonius als adelsheilige. Liefdadigheid en memoriecultuur in de late Middeleeuwen', *Virtus*, XV (2008) 41.

⁴⁷ M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum, 2000) 480-481; P.M. Grijpink en C.P.M. Holtkamp, *Rijnlandia* (Haarlem, 1930) III, 127; E.C.M. Prins, 'De grafstenen uit de voormalige Hofkapel te 's-Gravenhage', *De Nederlandsche Leeuw*, LXXVII (1960) 457.

⁴⁸ Martens, *Archief*, regesten nrs. 44, 50, 68, 145.

⁴⁹ Kuiken, 'De oudste generaties', 365; Janse, *Ridderschap in Holland*, 438, 446; D. Groffen, 'Poelgeest, Aleid van', www.vrouwenlexicon.nl.

⁵⁰ Van Foreest, 'Het Huis van Foreest'; Van Tol, *Het huis Tol*, 23-35; Ter Kuile, *Westelijk Rijnland*, 23.

St.-Laurensaltaar werd van 1419 tot 1446 bediend door leden van de familie Van Poelgeest, in 1491-1492 door een Van Tol en daarna weer door Poelgeesten. In 1436-1437 en 1502-1503 is bovendien sprake van een kapel in het kasteel Poelgeest, waarop in deze jaren minstens vier Poelgeesten als kapelaan optraden.⁵¹ De families Van Poelgeest en Van Tol waren blijkens de officiaalsrekeningen ook betrokken bij het Kruisaltaar in de kerk. Van 1505 tot 1518 werd dit bediend door een buitenstaander: de Utrechtse kanunnik mr. Pieter van Vollenhove, maar daarna vinden we ook hier Poelgeesten als priester. In 1522-1523 volgde heer Dirk Laurensz van Koudekerk (uit de bastaardtak) Dirk van Poelgeest (uit de hoofdtak) op. De samenhang tussen deze altaren is onduidelijk. Vermoedelijk werden ze in één hand beheerd en door één kapelaan bediend. In 1579 werd het Kruisaltaar opgeheven en verdeelden de heren van Poelgeest en Tol als collatoren de 'kapelgoederen'.⁵² Toen was de parochiekerk als onderdeel van het Hofkapittel al in handen van het Geestelijk Kantoor.⁵³ Van de inkomsten uit de memorielanden werd voortaan een gereformeerde predikant betaald.

Adellijke memories elders

Vier collectieve herdenkingsdagen per jaar: het lijkt een efficiënte regeling voor een pastorie die vanuit het Haagse Binnenhof werd bediend, maar toch wat karig voor de parochie Koudekerk, waarin het adellijke element in de vijftiende en zestiende eeuw zo sterk was vertegenwoordigd. In bijna alle opdrachten voor zielfmissen in Register B wordt er met de woorden 'alst best te passe comt' op geanticipeerd dat de gewenste herdenkingsdagen hier hooguit als vrome streefdata golden.⁵⁴

Dat de Koudekerkse adel zich ook anders en uitgebreider liet herdenken, kunnen we elders beter zien. In 1469 maakte het echtpaar Van Poelgeest-Van Zwieten in Leiden afspraken met de pastoor van de Pieterskerk en de Heilige Geest, een instelling die memoriediensten in de Leidse kerken regelde, voor (a) een jaarlijkse requiemmis met drie priesters van de Duitse Orde, twee zangkoren en de 33 kapelaans van de kerk, waarbij op het graf in de kooropgang vóór de *introïtus* drie kaarsen werden ontstoken en pas na de psalmlezing gedoofd, en (b) lezing van twee psalmen ('Miserere' en 'De profundis') met *collectae* door de pastoor of diens plaatsvervanger op het met een rouwkleed bedekte graf.⁵⁵ In dezelfde Leidse kerk werd een soortgelijk jaargetijde onderhouden voor Jan Klaas Willemsz, een kleinzoon van de Koudekerkse schout Willem Dirksz van Poelgeest, en zijn vrouw Margriet, dochter van de Leidse burgemeester Jacob Jansz van Noorde. Hun graf was onder het orgel in het middenschip van de kerk. Daar werden jaarlijks twee kandelaars met elk vier stalkaarsen ontstoken, waarna de pastoor samen met twee priesters en in aanwezigheid van kapelaans en vicekapelaans de psalmen las. Op deze dag deelden de gasthuismeesters van St. Catharina wijn en gebrad uit aan armen en melaatsen.⁵⁶

⁵¹ Grijpink en Holtkamp, *Rijnlandia*, 14-15. Op pag. 14 is '1402-3' te lezen als: '1502-1503'.

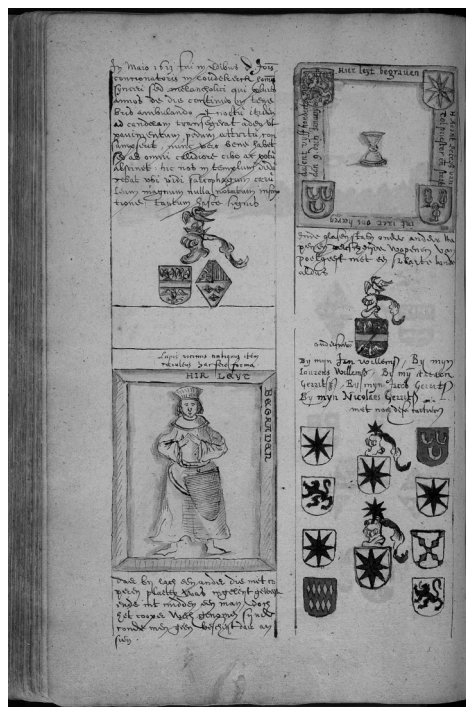
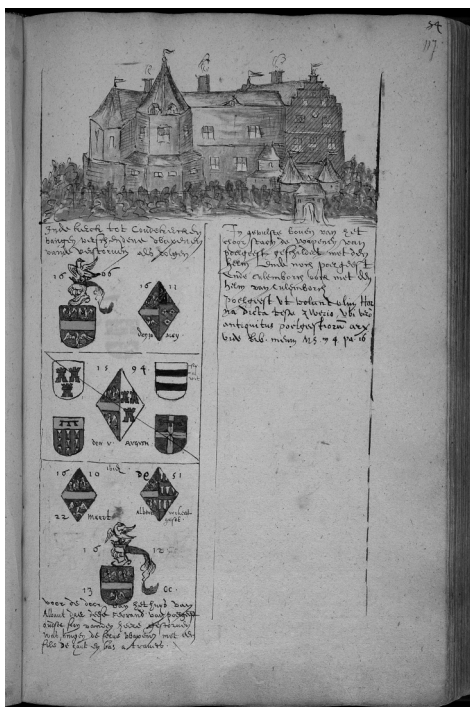
⁵² Van Tol, *Het Huis Tol*, 164; Grijpink en Holtkamp, *Rijnlandia*, 14-15.

⁵³ Volgens de rekening over 1579, gedrukt in: W. van Beuningen, *Het Geestelijk Kantoor van Delft* (Arnhem, 1870) 66.

⁵⁴ Onder veel meer het jaargetijde voor de welgeboren familie Ket, gedrukt in: Van Zijl, 'Kerkelijke inkomsten', 212.

⁵⁵ Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, inv.nr. 429 ('cartularium B2') fol. 215.

⁵⁶ RAL, Archief Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, inv.nr. 429 ('cartularium B2') fol. 172v-173.

In mei 1613 noteerde Buchelius wapens en grafschriften in de kerk te Koudekerk (Arnout van Buchel, *Inscriptiones monumentaque in templis et monasteriis Belgicis inventa*, f. 117-118; coll. Universiteitsbibliotheek, Utrecht)

Het laat zich aanzien dat een en ander niet alleen een indrukwekkend vertoon van vroomheid was, maar ook van de macht en rijkdom van de adellijke familie die dit schouwspel betaalde. De massale omlijsting met 33 kapelaans en in één geval een dubbelkoor diende niet in de laatste plaats *pour épater les bourgeois*. De wapenzerk van een zoon van het zojuist genoemde echtpaar Van Poelgeest-Van Zwieten, de Leidse burgemeester Adriaan van Poelgeest, ridder, en zijn echtgenote, is nu nog in de Pieterskerk te zien.⁵⁷ Adriaans ouders werden behalve in de Pieterskerk, waar zijn vader Jan van (Klein) Poelgeest in 1482 is begraven, ook herdacht in Mariënpool, het familie klooster van de Van Zwietens. Daar is Adriaans moeder Margriet in 1447 bijgezet. Ze is er met haar man afgebeeld op een memorietafel. In het Koudekerkse Register B staan ze met al hun nakomelingen vermeld.⁵⁸

Ook voor de bastaardtak Van Koudekerk diende de Leidse Pieterskerk als *lieu de mémoire*. De wapenzerk van Michiel Gerritsz van Koudekerk, een neef van heer Dirk

⁵⁷ Kuiken, 'Bevoorrechte bastaarden', 36; K.I.F.C. Kneppelhout, *De gedenk-teekenen in de Pieterskerk te Leiden* (Leiden, 1864) nr. 10.

⁵⁸ J.G. Kam, 'Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden, aangelegd in 1386', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, XXI (1967) 160, 253; T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Utrecht, 1999) nrs. 81, 90, 92; Memoria in beeld; L. Breure en T. van Bueren, 'A rich internet application: commemoration in the convent Mariënpool: prayer and politics' (<http://memo.hum.uu.nl/Products/Mariënpool>).

Het echtpaar Van Poelgeest-Van Zwieten op de
memorietafel uit het klooster Mariënpoeel
(detail, paneel, anoniem, circa 1454; coll. en foto
Museum De Lakenhal, Leiden)

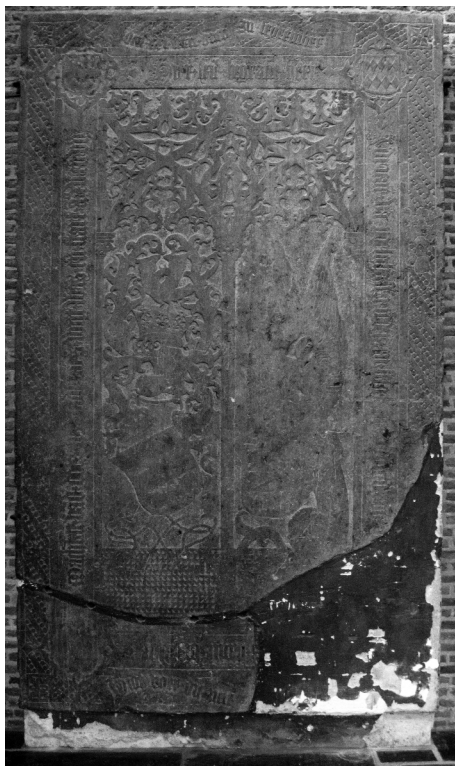

Laurensz, is bekend uit de 'Inscriptiones' van Buchelius.⁵⁹ Ook de grootvader van heer Dirk Laurensz, de Koudekerkse schout Gerrit Willemsz, is in de Pieterskerk begraven. Een jaargetijde is hier van hem niet bekend. Volgens het Register B werd hij in Koudekerk herdacht met vijf kaarsen. Heer Dirk Laurensz is zelf in de Leidse St. Pancraskerk begraven.⁶⁰ Met die kerk, een dochter van de kerk van Leiderdorp, hadden de Poelgeesten oude banden. De Koudekerkse pastoor heer Jan van Poelgeest werd in 1376 kanunnik op een prebende die door zijn aangetrouwde neef Willem van Naaldwijk was gesticht. Deze prebende kreeg hetzelfde patrocinium als de kerk in Koudekerk: St. Nicolaas. In 1407 is heer Jan in de St. Pancras begraven.⁶¹ In zijn testament bestelde hij een hele reeks zielfmissen voor zichzelf en zijn familie. Sommige daarvan zijn ook in Leidse memorieboeken geregistreerd, andere (voor zijn broer Jan

⁵⁹ Afgebeeld in Kuiken, 'Bastaarden', 136.

⁶⁰ RAL, Oud-Notarieel Archief, inv.nr. 1 (protocol P.A. Storm), fol. 165v-168.

⁶¹ B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000) 100-101, 294.

Wapenzerk van Adriaan van Poelgeest en zijn vrouw Machteld van der Does in de Pieterskerk te Leiden. De zerk staat tegenwoordig rechtop tegen de wand van de noorderzijbeuk (foto Virtus)

van (Klein) Poelgeest en diens dochter jonkvrouw Aleid en voor zijn broer Willem en diens zoon Wouter Willemsz) in het Koudekerkse Register A.⁶² Omstreeks 1500 was de priester Willem van Poelgeest eveneens kanunnik van St. Pancras en tevens 'kapelaan van Poelgeest' in Koudekerk. Daar werd hij opgevolgd door jonge Gerrit van Poelgeest, een zoon van de ambachtsheer Gerrit van Poelgeest, maar deze liet zich weldra vervangen door zijn broer Cornelis van Poelgeest. Zijn Leidse prebende ruilde hij in 1537 met zijn broer Carel van Poelgeest. Carel werd in 1544 tevens kapelaan in de kapel van het Leidse St.-Barbaragasthuis. Deze familiestichting, omstreeks 1400 door een zekere Klaas Willemsz gevestigd in de dorpskerk van Nieuwveen, was in 1452 door zijn kleinzoon Dirk van Poelgeest naar Leiden verhuisd en in het St.-Pancraskapittel geïncorporeerd. De collator en kapelaan moesten in mannelijke of vrouwelijke lijn van Klaas afstammen en wekelijks twee missen opdragen.⁶³

Uit deze wirwar van familiestichtingen komt duidelijk naar voren dat de Poelgeesten in hun memoriecultuur niet op één paard wedden, maar hun kapitaal zowel in als buiten Koudekerk investeerden in jaargetijden en andere vormen van herdenking in diverse geestelijke instellingen. Daarbij kregen de prestigieuze Leidse

⁶² RAL, Kerken, inv.nr. 515 (testament op los inlegvel), 418 (memorieboek) fol. 37, 98.

⁶³ Grijpink en Holtkamp, *Rijnlandia*, 14-15; Leverland, *St. Pancras*, 294-295, 301; H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven, 1996) 353; RAL, Kerken, inv.nr. 420, fol. 18v. Van één afstammeling van Klaas Willemsz is een gebedsportret met het volle wapen Van Poelgeest bewaard: Aagt Claas Jansdr, gehuwd met Jan van Berendrecht (op de Utrechtse website *Memoria in beeld*, www.hum.uu.nl/memorie).

kerken van St. Pieter en St. Pancras een belangrijke plaats. Was dit soms een 'kapi-taaltvlucht' uit de door de grafelijkheid overheerste parochie Koudekerk? Hiervoor zijn geen harde aanwijzingen. Het tegendeel lijkt eerder waar. Ook de Pieterskerk was immers een grafelijke eigenkerk. Bovendien hebben de Poelgeesten in minstens één geval zelf een memorie voor het gravenhuis gesticht. In 1452 testeerde Gerrit van Poelgeest Dirksz, heer van Koudekerk en kastelein van Schoonhoven. In het regulie-renklooster op de Hem bij Schoonhoven, waar hij in 1464 is begraven, stichtte hij een dagelijkse zielenmis voor zichzelf, zijn ouders, zijn familie en zijn leenheren: wijlen graaf Willem en diens gemalin, hun dochter Jacoba, hertog Filips en diens familie.⁶⁴ In Koudekerk werden hijzelf en zijn vrouw herdacht met negen kaarsen.

Over adelsdorpen

Terloops noemden we hierboven Koudekerk in vergelijking met Voorburg een echt 'adelsdorp'. Tegenwoordig wordt deze term vooral gebruikt voor dorpen waar de historische invloed van de adel merkbaar of althans zichtbaar is, bijvoorbeeld in de vorm van kastelen en buitenplaatsen.⁶⁵ Ons onderzoek ging echter niet over romanti-sche kastelen en buitenplaatsen maar over het laat-middeleeuwse Koudekerk, waar verschillende adellijke families bijeen woonden. Ze lieten er zich sterk gelden in bestuur en rechtspraak (veelal aangeduid als de 'heerlijkheid' van het dorp) en in de kerk. Ook Warmond, waar de heerlijkheid en het benoemingsrecht van de pastoor (het 'patronaat') van de kerk na 1300 beide in handen van één familie (de Woudes) waren, maar waar ook nog andere adellijke huizen stonden, was zo'n typisch laat-middeleeuws Hollands adelsdorp.

In de Poolse literatuur bestaat een bijzondere term voor adelsdorpen: *kollokacja*. Zulke conglomeraties of 'collocaties' van verschillende adellijke huizen ontstonden door de ontbinding van een grondheerlijkheid ('domein') in adellijke landgoederen.⁶⁶ Dit proces vond in de dertiende eeuw ook plaats in Holland, onder meer in Delft, Heemskerk en Valkenburg.⁶⁷ Of Koudekerk eveneens in dit rijtje past, is bij gebrek aan contemporaine bronnen niet meer na te gaan. Er zijn wel enige (betrekkelijk zwakke) aanwijzingen. De parochiekerk in dit oude ontginningsdorp was een grafe-lijke eigenkerk. De ambachtsheerlijke familie Van Poelgeest dankte haar machtspositie vrijwel zeker aan een alliantie met de Brederodes, een jongere tak Van Teilingen.⁶⁸ Zo gezien kan Koudekerk best een oude grafelijke en/of Teilingse grondheerlijkheid zijn geweest die op zijn laatst tegen 1300 is ontbonden. Daarmee is overigens niet gezegd dat alle laatmiddeleeuwse Hollandse dorpen met veel adellijke huizen dan ook 'collocaties' met een domaniaal verleden waren.

⁶⁴ RAL, Archief Secretarie van de stad Leiden 1290-1575, inv. nr. 1896.

⁶⁵ 'Weet een bewoner van het adelsdorp Beetsterzwaag eigenlijk wel waarom er zoveel oude, voorname huizen in zijn dorp staan?' (J. Frieswijk, 'Terug naar het Houten Hemeltsje', in: H.C.M. Michielse e.a., ed., *Lokale geschiedenis tussen lering en vermaak* (Hilversum, 2004) 30. Over de negentiende-eeuwse buitenplaatscultuur in Beetsterzwaag en elders in Friesland onder meer: Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993) 343-404.

⁶⁶ Zie de gelijknamige roman van Józef Korzeniowski (1847-1848; herdruk Ossolinea 1952), onder meer besproken in H.B. Segel, *A stranger in our midst. Images of the Jew in Polish literature* (Ithaca, 1996) 80.

⁶⁷ Janse, *Ridderschap in Holland*, 141-142.

⁶⁸ Idem, 255-257, 276, 284-286; vgl. B. de Keyser, 'Stamreeks Van der Duyn (Verduyn) (Zevenhuizen)', in: P.C.J. van der Krogt, e.a., ed., *Hollandse stam- en naamreeksen* (Rotterdam, 1988) 87-90.

In de Nederlandstalige literatuur zijn middeleeuwse adelsdorpen vooral geassocieerd met zogeheten kerkvetes: gewelddadige conflicten die teruggaan op voorrangskwesties in de kerk. Waar verschillende adelsfamilies samen kerkten, werd zo'n *shared space* al snel een *contested space*.⁶⁹ In de veertiende eeuw speelden kerkvetes onder meer in Overschie (Van Rodenrijs-Van Kralingen, bijgelegd 1314), Leiderdorp (Van Zijl-Van Zwieten, bijgelegd 1324), en Wassenaar (Van Wassenaar-Van Raaphorst, bijgelegd 1338; Van Steenhuis-Gaal, bijgelegd 1365-1366). Janse ziet hierin een teken dat 'kleine sociale verschillen' binnen deze dorpselites nogal werden gekoesterd.⁷⁰ Wij zijn geneigd deze voorrangskwesties en de eruit voortvloeiende vetes te beschouwen als wezenlijk bestanddeel van de adellijke memoriecultuur in de late Middeleeuwen. De familie met de oudste rechten kon een kerk min of meer voor zich opeisen als *lieu de mémoire*. In Overschie was dit het ontginnersgeslacht Van Rodenrijs, mogelijk tevens bouwer van de kerk.⁷¹ Dat neemt niet weg dat de sociale verschillen binnen de dorpsadel in de veertiende eeuw tamelijk gering waren in vergelijking met de zestiende. Toen bestond tussen ridderschap en welgeborenen ook geen *connubium* meer. Omstreeks 1600 was de kloof tussen hen onoverbrugbaar geworden.

Besluit

Bezien we de adellijke en welgeboren Koudekerkse memoriecultuur, zoals we deze kennen uit de Koudekerkse Registers A en B, in lokaal en translokaal verband, dan blijkt de vrome zorg voor het hiernamaals (door Assmann in 1999 betiteld als *pietas*) gepaard te gaan met zorg voor maatschappelijk aanzien en machtsposities (*fama*).⁷² Meer nog dan de 'obsessie met de dood' die door historici als Huizinga (1919) en Chiffolleau (1981) enigszins anachronistisch aan de Middeleeuwen is toegeschreven, komt uit deze Koudekerkse teksten en uit de verschillende verhalen over kerkvetes in andere adelsdorpen een obsessie met status naar voren.⁷³ Dat neemt niet weg dat voor deze elites niet alleen vroomheid en status, maar ook het hier en het hiernamaals nauw vervlochten waren. Bronnen zoals de Koudekerkse memorie-registers leiden in dit opzicht tot een verrijking van onze kennis van de mentaliteitsgeschiedenis van de laatmiddeleeuwse adel.

⁶⁹ Onder meer M.P. Romaniello en C. Lipp, ed., *Contested spaces of nobility in Early Modern Europe* (Farnham, 2011).

⁷⁰ Janse, *Ridderschap*, 97-98; F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland, en heeren van Vriesland* (4 dln.; Leiden, 1753-1756), II, 342-343.

⁷¹ E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300* (Utrecht, 2002) 170-171, 200-201.

⁷² A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München, 1999) 33-34; voor de volle Middeleeuwen: O.G. Oexle, 'Fama und Memoria. Legitimationen fürstlicher Herrschaft in 12. Jahrhundert', in: J. Luckhardt en F. Niehoff, ed., *Heinrich der Löwe und Seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen 1125 bis 1235* (tentoonstellingscatalogus, 3 dln.; Braunschweig-München, 1995), II, 62-68.

⁷³ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtevormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Haarlem, 1949; oorspr. 1919) 163; J. Chiffolleau, 'Sur l'usage obsessionnel de la messe pour les morts à la fin du moyen-âge', in: *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle* (Rome, 1981) 235-256.

Bijlage. Jaargetijden in Register B, gerangschikt naar het aantal te ontsteken kaarsen

12 kaarsen

- Floris van Tol⁷⁴ e.v. Clementia van Poelgeest e.v. Heilwif van Zwieten & Floris van Tol e.v. jkvr. Margriet Bruinen

9 kaarsen

- heer Gerrit van Poelgeest⁷⁵ e.v. Klaasje van Naaldwijk
- Jan van Poelgeest († 1482) e.v. Margriet van Zwieten & nageslacht
- heer Gerrit van Poelgeest e.v. jkvr. Maria van Culemborg († 1519) & hun zoon Gerrit van Poelgeest, ridder Duitse Orde & Cornelis van Poelgeest⁷⁶
- Klaas Ket Dirksz e.v. Dirk Katrijn & dochter Katrijn; Dirk Ket Klaasz e.v. Baarte & hun kinderen & Nies Stevensdr & Aleid e.v. Klaas Ket & Willem Dirksz Ket⁷⁷
- heer Gerrit van Poelgeest⁷⁸ ridder, e.v. Beatrix van Schoonhout & zijn moeder jkvr. Clementia [van Nijeveld]
- heer Gerrit van Poelgeest⁷⁹ ridder, e.v. Margriet van Doornik
- Jan van Tol e.v. Aleid⁸⁰ & alle kinderen van Jan van Tol
- Pieter Dirksz e.v. Ermgard & Dirk Adriaan Pietersz e.v. Machteld & alle kinderen van Dirk Adriaansz
- heer Dirk van Poelgeest, ridder e.v. Baarte van Naaldwijk († 1405)
- Dammas Arendsz e.v. Machteld & Jan Dammasz e.v. Marietje e.v. Ermgard & zoon Willem Jansz
- Gerrit van Poelgeest⁸¹ e.v. Gillisje Jansdr van Hodenpijl & Dirk & Jan & Herman van Poelgeest & nakomelingen

6 kaarsen

- Klaas van Leeuwen e.v. Hendrik
- Hendrik vd Hee e.v. Geertruid e.v. Beatrix & Jacob Hendriksz
- Klaas Gijsbertsz e.v. Ermgard & Willem Jansz & oude en jonge
- Klaas Gijsbertsz
- Gerrit Willemsz⁸² e.v. Katrijn & kinderen
- Laurens Gerritsz⁸³ e.v. Eemsje & kinderen

5 kaarsen

- Jan Bruinenz e.v. Machteld
- Bruin Jansz e.v. Jannetje
- Dirk Willem Klaasz e.v. Katrijn
- Olof Dirksz van Leeuwen e.v. Marietje
- Floris Jansz, voorheen koster, e.v. Geertruid & dochter Aafje & zijn ouders & Jan van Noord & zijn zuster Wendelmoed
- Jan Huigenz e.v. Machteld & Pieter Buiteweg e.v. Dieuwert & Klaas Jansz e.v. Margriet
- Jacob Maurijnsz e.v. Beatrix & kinderen
- Dirk Dammasz e.v. Clementia & hun kinderen, o.a. Gerrit Dirksz
- Floris van Tol & zijn familie & Simon van Tol⁸⁴ e.v. jkvr. Geertruid
- Jacob heer Jansz e.v. Margriet & kinderen & Jan Jacobsz⁸⁵ e.v. Clara & kinderen & Vos Jansz e.v. Neel & kinderen
- Foitgen Simonsz e.v. Aleid & al hun nageslacht
- Pieter Maurijnsz e.v. Clementia & huisvrouw Aagte
- Hugo Jacobsz e.v. Margriet & Jacob Dirksz e.v. Margriet e.v. Liesbet
- Pieter Frederiksz⁸⁶ e.v. Katrijn & Maurijn Pietersz⁸⁷ e.v. Katrijn
- Fye e.v. Dirk Jansz & Cornelis Dirksz & Eems e.v. Jan Maurijnsz⁸⁸ & Willem Pietersz

- 74 Jonge Floris van Tol.
- 75 Heer van Klein Poelgeest (omstr. 1400).
- 76 Kanunnik van St. Pancras, Leiden.
- 77 Postuum verm. Rijnburg 1571.
- 78 Verbannen 1353-1355, † 1383.
- 79 Testeert Leiden 1452.
- 80 Zuster van Hendrik Woutersz.
- 81 Actief 1459-1482.
- 82 Schout Koudekerk 1471-1480.
- 83 Welgeboren man in 1523 en 1526.
- 84 Uit een welgeboren zijtak Van Tol.
- 85 Schout van Koudekerk, zegelt 1434.
- 86 Uit een welgeboren zijtak Van Tol.
- 87 Uit een welgeboren zijtak Van Tol.
- 88 Uit een welgeboren zijtak Van Tol.

VIRTUS 18 (2011)

- Jan Maurijnsz⁸⁹ e.v. Katrijn & nageslacht
- Wouter Simonsz e.v. Liesbet & hun kinderen

4 *kaarsen*

- Dirk Willemsz e.v. Lucie

3 *kaarsen*

- Jonge Dirk⁹⁰ e.v. Geertruid & kinderen
- Gijsbert van den Hoorn
- Arend van Tol e.v. Liesbet
- Jacob Willemsz & zijn ouders
- Arend Dirksz e.v. Hadewij & Floris Arendsz & Dirk Arendsz e.v. Clementia & hun kinderen
- Wijn e.v. Jan Frederiksz
- Eems Meins Doenendr (of Doevendr)

1 *kaars*

- Jacob Dirk Arendsz

Onbekend aantal kaarsen

- Willem Dirk Mattenzz e.v. Baarte

o *kaarsen*

- heer Gerrit van Poelgeest, ridder, voor de armen van Koudekerk

⁸⁹ Uit een welgeboren zijtak Van Tol.

⁹⁰ 'Gewoon buurman' in 1371.